

**Alija Hodžić, *BITI NACIJOM – Od „Turaka” do Bošnjaka:*
zagrebački Bošnjaci, nakon svega,
Vijeće bošnjačke nacionalne manjine grada Zagreba i
Kulturno društvo Bošnjaka Hrvatske Preporod, Zagreb,
2019, str. 533**

*Beleška o autoru uz dometnute
napomene*

Autor ove knjige je naš poznati sociolog Alija Hodžić. Osnovnu školu i gimnaziju je završio u rodnom Stocu, a sociologiju diplomirao na Filozofskom fakultetu u Beogradu gde je stekao i diplomu magistra antropologije i doktorirao iz oblasti sociologije. Kao šezdesetosmaš bio je član redakcije a potom urednik buntovnog lista *Student*. Kratko vreme je radio u Domu za maloletne delinkvente u Stocu, a zatim se zaposlio u Institutu za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu (IDIZ). Radove je objavljivao u naučnim studijama, knjigama, zbornicima i sociološkim časopisima. Kao koautor je objavio deset knjiga, a samostalno četiri knjige: *Selo kao izbor?*, *Tragovi pored puta – sociološki fragmenti o procesu modernizacije*, *Konoba u svjetskom kasinu – socioprostorno restrukturiranje postsocijalističke Hrvatske* i *Biti nacijom – Od „Turaka” do Bošnjaka: zagrebački Bošnjaci nakon svega*, koja je objavljena u februaru 2019. Bio je angažovan u radu redakcija socioloških časopisa (*Sociologija*, *Sociologija sela*, *Revija za sociologiju*) i radu socioloških udruženja (Jugoslovensko udruženje za sociologiju i Sociološko društvo Hrvatske). Živi u Zagrebu.

Da belešci o autoru knjige dometnem napomene, odlučio sam se iz više razloga. Smatrao sam da je potrebno dati celovitiji prikaz naučno-stručnog i ljudskog habitusa angažovanih i kritičkih intelektualaca; preciznije ocrtati vannaučne i prvenstveno političke pritiske na autonomiju naučnika u smutnim ratnim vremenima kada se njihove knjige objavljuju sa priličnim zakašnjenjem, kada se zabranjuje izdavanje njihovih knjiga i drugih radova zato što su „moralno politički nepodobni”; kada ostaju bez posla itd. Osim toga, neophodno je konkretnije ukazati na odnos teksta i konteksta i aktuelizovati neke događaje i procese. Najpre, u fokusu će osim Alije Hodžića biti i još dvojica uglednih naučnika i angažovanih intelektualaca, čija dela i ličnosti takođe odavno dobro poznajem, pri čemu će neophodna pažnja biti posvećena i glavnim akterima i vođama ratnih sukoba devedesetih.

Sima M. Ćirković (1929–2009), najbolji srpski istoričar u drugoj polovini XX veka, član SANU sa međunarodnom reputacijom, čija je specijalnost bila proučavanje Bosne, takođe je bio „specijalista opšte prakse” o čemu svedoči i njegova knjiga *Srbi među evropskim narodima*, objavljena 2004. Sa Nebojšom Popovim (1939–2016) i Alijom Hod-

žićem (1944–) zajedničko mu je, pored ostalog, bilo i uverenje da raspad Jugoslavije praćen unutrašnjim ratom nije bio neminovan.

Sudeći po posthumno objavljenoj Ćirkovićevoj knjizi *Živeti sa istorijom*, sačinjenoj od tekstova koji su najvećim delom nastali u periodu 1985–1995 (izdavač Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2020, tekstove odabrao i priredio Vlastimir Đokić), moralo bi se prvenstveno razmišljati o tome kako proširiti prostore slobode i pametno ih koristiti za prosperitet zemlje u kojoj živimo, naroda kome pripadamo zarad unapređenja njegove kulture. Zatim uvesti pluralizam koji pored mnoštva stranaka podrazumeva razvoj institucija sistema, stručnih organizacija, udruženja koje svoje poslove vode autonomno. Stranke bi trebalo da budu instrumenti demokratije, a nika-ko da se mešaju u sve sfere života i delatnosti; u suprotnom, mogu biti osumnjičene za totalitarne namere. Potom, racionalnost, istinoljubivost, i objektivnost bi morale biti među neospornim vrednostima, a tome bi trebalo dodati kritičnost ne samo u odnosu na mitove i legende nego i u odnosu na iracionalnost i besmislice kojima su ljudi zasuti posredstvom režimski kontrolisanih medija. Pomenute vrednosti mogu poslužiti kao podloga za jednu bez koje demokratije ne može ni biti. Ćirković misli na toleranciju – na poštovanje ličnosti i stava drugoga, ravnopravnost na delu. Ona je vrednost u svim sredinama kojima je demokrati(zac)ija na srcu; nama mora biti još i više jer smo zahvaljujući osobenoj istorijskoj situaciji u čestom, ponegde svakodnevnom dodiru s pripadnicima drugih nacija, sa predstavnicima drugih jezika, i različitih tradicija. Tolerancija je na probi, a

iskustva nisu ohrabrujuća sudeći po tome kako su lako, brzo i temeljno propovednici mržnje i dirigovani mediji uspeli da tolerantnu sredinu Beograda zatruju netrpeljivošću. Zbog toga princip tolerancije treba uvesti kao politički program.

S druge strane, Nebojša Popov, istaknuti sociolog i antiratni aktivista, među prvima je tačno procenio da u SFRJ postoje latentni i manifestni sukobi raznih suprotstavljenih aktera i to naročito od 1968. naovamo. Zbog toga ga možemo nazvati protagoni-stom naše konfliktologije. Svoj doktorat je posvetio upravo toj problematici. Time su se bavili i drugi naši sociolozi proučavajući štrajkove, ali i građanske i etnonacionalističke ratove. Takvi problemi su često razmatrani i na stranicama časopisa *Republika*, glasila građanskog samooslobađanja, koga je Popov pokrenuo i uspešno uređivao dvadesetak godina. Popov je priredio knjigu *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju* (izdavači: Republika, Beograd, Vikom grafik, Novi Beograd i Građanska čitaonica, Zrenjanin, 1996).

Kada je reč o Aliji Hožiću kao piscu knjige *Biti nacijom...* treba do-metnuti činjenicu da je bio sekretar studijske grupe *Čovek i sistem*, kojom su rukovodili profesori Rudi Supek i Eugen Pusić, a koja je sarađivala sa Korčulanskom letnjom školom. Tu grupu su sačinjavali sociolozi, prav-nici, ekonomisti i politikolozi, većinom iz Beograda, Zagreba i Ljubljane (među njima i otpušteni profesori Filozofskog fakulteta u Beogradu, koje je Sima Ćirković, kao dekan FF, štitio od progona vlasti). Hodžić je, između ostalog, bio član Udruženja za ju-goslovensku demokratsku inicijativu (UJDI), čiji je jedan od osnivača bio

Nebojša Popov, a koje se takođe zalagalo za demokratsku i mirnu transformaciju SFRJ.

Ukazujući na položaj savremenog srpskog intelektualca, prof. Ćirković smatra da se „odsustvo materijalne nezavisnosti višestruko odražava na politički položaj intelektualaca, na prvom mestu tu je nužnost da budu konformisti kako bi očuvali uslove materijalne egzistencije. Potčinjenost može biti ograničena na profesionalnu sferu, kao u firmama kapitalističkog sveta, a može obuhvatati i celokupnu aktivnost pa i ličnost, kao u slučaju intelektualaca u službi obrazovnih ustanova nekadašnjih socijalističkih zemalja. Veliki deo intelektualaca prihvata potčinjenost i konformizam kao prirodno i neizbežno stanje, i samo mali deo je svestan da može uticati na izmenu ukupnog ambijenta i izboriti slobodu i autonoman položaj. [...] Ono što se u jeziku političkih programa javlja kao apel za pomirenje moralo bi da uključi i rehabilitaciju racionalnosti i kritičnosti, objektivnosti, smisla za ravnotežu odavno potisnutih vrlina intelektualaca” (str. 256–257). Uz to, Ćirković je zapazio pojavu ketmana, odnosno svesnu dvoličnost intelektualaca u socijalističkim zemljama pre tranzicije koji se javno zalažu za zvaničnu ideologiju, dok vlastita uverenja drže u tajnosti.

Nažalost plemenita zamisao intelektualaca o slobodi, demokratiji, pravdi i toleranciji nije se realizovala. Kao što je poznato, u Jugoslaviji je potkraj osamdesetih i početkom devedesetih godina došlo do najžešćih društvenih sukoba praćenih strahom, mržnjom i besčašćem. Najtragičnije je što je došlo do građanskog i etničkog rata kao „najvećeg zla od svih zala”. To je bilo vreme socijalističke polumodernizaci-

je, bujanja etnonacionalizma, razorenog društva i tragičnih individualnih i kolektivnih sudbina. Novouspostavljena vlast u Hrvatskoj s F. Tuđmanom na čelu, kao konvertitom iz jednog totalitarizma u drugi, nastojala je, između svojih daleko većih nepočinstava, da uguši IDIZ i skoro ga dovela do ukinuća. Tih devedesetih godina Hodžić je sa jednom grupom istraživača bio isključen iz istraživačkog procesa, pa je svoj istraživački posao obavljao u nekim tek formiranim nevladinim organizacijama. Sa srbijanske strane se, pak, rasplamsao ratoborni nacionalizam. Vođa Radikalne stranke V. Šešelj, docnije haški osuđenik, na razne načine je pokušavao da ostvari svoj projekat velike Srbije „do linije Karlobag-Ogulin-Karlovac-Virovitica”. Šešeljev đak A. Vučić je u Skupštini Srbije izgovorio da za jednog ubijenog Srbina treba da bude ubijeno 100 Muslimana, a kasnije je lepeći plakate na novobeogradskom Bulevaru Zorana Đinđića nastojao da ga preimenuje u Bulevar Ratka Mladića. Najgore je bilo što su Milošević i Tuđman imali isti ratni cilj: da ostvare velike nacionalne države u „prirodnim granicama”. Stravični ratni zločini Miloševićevog odnosno Tuđmanovog režima ne mogu se zaboraviti niti oprostiti. Reč je o genocidu u Srebrenici, etničkom čišćenju u Hrvatskoj (operacija „Oluja”), zločinima u Dalju, Glini, Vukovaru, Konavlima i Dubrovniku, Sarajevu, Foči, Mostaru, Štrbcima, Trebinju, Stocu, na Kosovu... U tom periodu Hodžić se angažovao protiv vladajuće zločinačke politike. Ne može se zaobići ni NATO bombardovanje 1999. godine u kome je stradalo i civilno stanovništvo, te značajni vojni objekti, zgrada RTS-a, bolnice i infrastruktura.

Sticajem nepovoljnih okolnosti u Hodžićićevoj knjizi nema karata (mapiranja) granica država, ratnih poprišta i događaja, ali za to zainteresovani čitalac relevantne karte može pronaći u već pomenutoj Ćirkovićеvoj knjizi *Srbi među evropskim narodima*, kao i u knjizi Mari-Žanin Čalić *Istorija Jugoslavije u 20. veku* (2013).

Struktura knjige

U prvom delu (poglavlju) ove dobro osmišljene trodelne knjige nazvanom *Kaljenje naroda*, Hodžić se bavi analizom sadržaja stvaralaštva veoma brojnih stranih i „jugoslovenskih” autora koji su iz svojih različitih uglova razmatrali sledeća pitanja: 1. nacije i nacionalizmi, uzdizanje nacionalnog, širenje, izmišljanje i zamišljanje i 2. (samo)prepoznavanje – proizvodnja „Nas” i „Drugih”, izgradnja i očuvanje granica, dijakritički znaci i većine i manjine. Sučeljavaju se stanovišta i gledišta veoma brojnih stranih i „domaćih” autora, koja se upoređuju i kritički komentarišu. Pritom vodi se računa o tekstu i kontekstu, procenjuje da li ima konvergencije i komplementarnosti među autorskim stavovima i tome slično.

U drugom delu pod naslovom *Diferenciranje i unificiranje*, autor razmatra shvatanja nacionalnog pitanja kojima su se pretežno bavili „jugoslovenski” autori različitih struka, odnosno razmatra dela naučnika koji su pisali o temama: od ilirizma/slovenstva do modernih nacija, „ilirizam pre ilirizma”, nacionalna integracija, religijsko pravilo, 2. nacionalno pitanje Muslimana na Balkanu, migracije i etnokonfesionalno ujednačavanje, nacionalizovanje i samoidentifikacija. On takođe pokazuje da je sa krizom

Osmanskog carstva stvaranje nacionalnih država proizvelo migracije i etnokonfesionalno ujednačavanje, a muslimani su u novonastalim državama, izuzev Albanije, postali manjina. Sa znatnim zakašnjenjem u odnosu na Srbe i Hrvate, promenama u imenovanjima i samoidentifikacijama, nacionalno formiranje Muslimana Bosne i Hercegovine u osnovi je sledilo nekoliko kulturnih obeležja, a najčešće versko načelo. Ovo načelo je preovladalo i među Srbima i Hrvatima ne samo u Bosni i Hercegovini već i u ostalim zemljama Habsburške monarhije. Na formiranje nacija u Bosni i Hercegovini snažno su uticala pogubna stradanja stanovništva 1875/78, 1914/18, 1941/45, 1991/95.

Dakle, najveći deo knjige je posvećen teorijskom razmatranju nacija i nacionalizama. U najobimnijem delu teksta Hodžić je uspešno kombinovao teorijsku analizu nacionalnog pitanja na opštijem nivou sa analizom u *Napomenama* (notes) koja je konkretnija i detaljnija.

U trećem delu, naslovljenom *Od „Turaka” do Bošnjaka*, Hodžić se bavi interpretacijom rezultata empirijskog tj. anketnog istraživanja o socijalnom i kulturnom položaju Bošnjaka/Muslimana u Zagrebu u organizaciji Vijeća Bošnjačke nacionalne manjine Grada Zagreba.

Rat(ovi) devedesetih: odjeci i reagovanja

Novinar Endru Higenš u članku „Duboki etnički rovovi u podeljenoj Bosni” objašnjava da kako je nacionalizam krenuo da buja, tako su Hrvati, Srbi i Muslimani iz Bosne počeli da se naoružavaju, tražeći sopstvene države. Krvoproliće je u Bosni odnelo

oko 100.000 ljudi a više od dva miliona ljudi iselilo se iz svojih domova. Četvorogodišnji rat je zaustavljen tek mirovnim sporazumom potpisanim u Dejtonu u Ohaju 1995. godine. Ali odredbe sporazuma su samo produbile etnoreligijske rovove koji su doveli do rata. Kada je MMF u aprilu ponudio Bosni i Hercegovini 386 miliona dolara, ne bi li se zemlja izborila sa kovidom 19, lideri triju dominantnih partija nedeljama su se svađali kako će taj novac biti raspoređen. Da je Bosancima svega preko glave postalo je jasno na lokalnim izborima 15. novembra, kada su muslimanske i srpske nacionalističke partije izgubile podršku u uporištima: Sarajevu, odnosno Banjaluci. Tri etničke partije – koje predstavljaju Hrvate, Bošnjake i Srbe – dalje kontrolišu najveći broj gradova u Bosni, ali njihov neuspeh na izborima doneo je nadu da bi stvari mogle da se promene. Dejton je podelio Bosnu na dva samoupravna „entiteta” – Republiku Srpsku, kojom dominiraju Srbi i federaciju od deset kantona, koju kontrolišu Bošnjaci i Hrvati. Iznad ovog spleta feuda stoji slabašna federalna vlast, razjedinjena zaševicama, na čijem su čelu tri predsednika koji predstavljaju tri naroda. Iako svi oni govore istim jezikom i nemoguće ih je i ne samo na prvi pogled međusobno razlikovati, podeljeni su verom, politikom i sukobljenim narativima o proteklom ratu (*Njujork Tajms na srpskom jeziku*, br. 63, decembar 2020, str. 4, *Nedeljnik* br. 465).

Inače, u ratovima devedesetih na prostoru bivše Jugoslavije, ukupno je stradalo oko 140.000 ljudi. Deo tog bilansa su četiri miliona izbeglica i interno raseljenih lica, a ekonomski gubici se procenjuju na oko sto milijardi dolara.

Ocena da ćemo „zablude plaćati siromaštvom, trovanjem duha i položajem daleke periferije u Evropi”, koju je u decembru 1989. godine dajući ostavku izrekao poslednji premijer SFRJ Ante Marković, pokazala se tačnom.

Redakcija NIN-a u uvodniku o digitalnom multimedijalnom arhivu „Tajmlajn – Neizvesna prošlost 1991 – 2015” piše o propuštenim šansama za mir tokom sukoba devedesetih u Jugoslaviji: „Paralelno sa vestima o sukobima, mrtvima, vojskama i paravojskama, mobilizacijama, logorima, proterivanjima, silovanjima, pljačkanjima, dovoljno strašnim i bez propagandnih napumpavanja zločina jedne strane i skrivanja sopstvenih, godinama su stizale i informacije o pokušajima pronalaženja rešenja: dočekivali smo i ispraćali međunarodne emisare očekujući da će neki od planova koje su donosili omogućiti izlazak iz košmara u kome smo se našli.” (*NIN*, 21. januar 2021, br. 3656)

Hans Magnus Encensberger u knjizi *Građanski rat* ocenjuje da je veliki deo jugoslovenske inteligencije u to vreme dokazao da proizvodnja mržnje i pripremanje građanskog rata i danas spadaju u najvažnije zadatke tvoraca kulture (Beogradski krug, 1994, str. 50).

Istoričar Hrvoje Klasić u intervjuu NIN-u ističe da je „nekoliko godina bratoubilačkog rata postalo važnije od kumstava, mešovitih brakova, prijateljstava, saradnje, pa i zajedničke borbe protiv fašizma” i upozorava: „I uplakana devojčica koja u koloni napušta Vukovar 1991. i dečak na traktoru koji 1995. napušta Krajinu imaju tužnu sudbinu. Ako saosećaš s jednom sudbinom, a sa drugom ne, nešto nije u redu s tobom” (*NIN*, 14. januar 2021, br. 3655, str. 35).

Hodžićevo shvatanje dva osnovna lica nacije

Kvintesencija ove knjige je teza o dva osnovna lica nacije. Hodžić ovako poentira: „Vreme nacija (biti nacijom, postati nacijom i živeti za nju i po njoj) pokazalo je bar dva njena lica. Jedno je koje teži jednakosti, solidarnosti, suverenosti, a drugo je njena mračna strana – kada kao agresivno pleme postane zatvorena zajednica, kada samosvesno veliča sebe, opčinjena svojom narcisoidnošću, uverena u svoju nevinost, i kad samu sebe prikazuje kao žrtvu u dugom povesnom kretanju. A ljudima takva nacija donosi mržnju i nesreću. Nakon svega, nakon povesno formiranog južnoslovenskog klupka, koje se nije održalo niti rasplelo već je presečeno, formiranja novih većina i manjina, radikalne politike identiteta (koja bez zazora dopušta ubistvo, krađu i laž), nakon velikih društvenih promena, ljudima ostaje potraga za novim putevima [...]”.

Ilustracije radi navešću samo nekoliko Hodžićevih zaključaka koje je formulisao analizirajući shvatanja mnoštva autora, koristeći ukupno 335 referenci. Hodžić zaključuje da se nastanak modernih nacija ostvario u atlantskim državama Zapadne Evrope u određenom vremenskom periodu, u već konsolidovanim državama. Tamo se teorija o narodnom suverenitetu susrela sa krizom dotadašnjeg legitimiteta vlasti i političkim teorijama o narodnom suverenitetu, mitovima (u slučaju engleske nacije) iz jevrejske i hrišćanske tradicije o „izabranom narodu”, sve većim prodiranjem tržišta u društveni život i s tim u vezi povećanom prostornom i socijalnom pokretljivošću, kao i povećanim udelom i ulogom inteligencije. Sve ovo zajed-

no je omogućilo pojavu nacionalnih pokreta i formiranje liberalno orijentisane opozicije starom poretku. Za formiranje nacije pored krize starog poretka i modernizacije, potrebna je i prošlost čija se tumačenja opetovano menjaju iz ideoloških razloga ili koja se izmišlja. U procesu *kaljenja naroda* (etnosa, etnije i slično) i njegovog uzdizanja odlučujuću ulogu imaju društvene, posebno intelektualne elite. One vrše izbor kulturnih resursa (prerađujući ih, a ponekad ih i izmišljajući), mobilizuju mase da podstiču određene ciljeve i tako, a uz svakodnevno ritualizovano ponašanje, postižu povećanu kohezivnost zajednice. Tip nacije i nacionalizma, veli Hodžić, uveliko zavisi od načina nastanka mitova i od uverenja o vremenu nastanka nacije. Razna su istorijska ograničenja proizvela i još uvek proizvode tzv. zakasnele nacije i njima odgovarajuće tipove nacionalizma. Među njima su i oni koji se nazivaju reaktivnim ili imitativno-reaktivnim u Jugoistočnoj Evropi, a kasnije su se proširili u postkolonijalnim državama. Njihova budućnost nije ugrožena ni u vremenu globalizacije. Naprotiv, proces globalizacije u njegovom glavnom toku postaje osnova na kojoj se nacionalizam pojavljuje u odbrambenoj ulozi. S tim u vezi K. Gerc pominje da je „muslimanski nacionalizam” u Bosni nastao kao najmlađe dete srpskog i hrvatskog nacionalizma. Na drugoj strani, Ćirković smatra da „u svetu modernih nacija Bosna može biti most koji spaja Srbe i Hrvate” (*Živeti sa istorijom*, str. 223).

Nakon raspada tri carstva – Habsburškog, Ruskog i Osmanskog – delovi stanovništva u nacionalno heterogenim društvima nisu smatrani

pripadnicima takve nacije–države, i žive, kako smatra Rodžers Brubejker (2012), u nacionalizirajućim državama gde su identiteti uspostavljeni na nacionalnom načelu, kao i na verskom, jezičkom, rasnom. Posebno oni koji imaju dugu istoriju bliskih kontakata mešanja i stereotipnog prikazivanja, mogu kroz odnos „mi” i „oni” kao većina postati predatorski, kako ih naziva Ardžun Apaduraj u knjizi *Strah od malih brojeva*, doživljavajući sebe kao ugroženu većinu usled strepnje o nepotpunosti vlastitog suvereniteta.

Uvidom u Hodžićevu knjigu pokazuje se da neki autori različito definišu nacije i nacionalizme. Ovaj utisak jednim delom proizlazi iz činjenice što u mnoštvu autora ima mnogo onih koji pripadaju različitim naučno-stručnim profilima i specijalnostima: antropolozi, filozofi, politikolozi, sociolozi, demografi, pravnici, ekonomisti, turkolozi, lingvisti, balkanolozi, geografi, kulturolozi, književnici, geopolitičari, itd. Osim onih autora koji su pomenuti u dosadašnjem tekstu, tu su i: Ivo Banac, Mirko Barjaktarević, Zrinka Blažević, Pjer Burdije, Robert Elzi, Mirjana Gros, Jirgen Habermas, Erik Hobsbom, Manuel Kastels, Vjerran Katunarić, Latinka Perović, Ruža Petrović, Miodrag Popović, Šerbo Rastoder, Drago Roksandić, Meša Selimović, Nikša Stančić, Milan Subotić, Marija Todorova, Maks Veber, Imanuel Volerstin, Olga Zirojević...

Tako antropolog Ernest Gelner (1995) smatra da „dva čoveka pripadaju istoj naciji ako i *samo* ako dele istu kulturu, a ne [...] i samo ako jedan drugog *priznaju* kao pripadnike iste nacije.[...] U naciju ih pretvara njihovo uzajamno priznanje za drugove te vrste, a ne ostala zajednička

svojstva koja odvajaju tu kategoriju od nepripadnika, ma koja to svojstva bila”. Džon Plamenac (2000) tvrdi da „u svetu u kome jaki i bogati ljudi dominiraju i eksploatišu siromašne i slabe narode, i u kojem se sama autonomija smatra oznakom dostojanstva, odgovarajućom sposobnošću da se živi onako kako odgovara ljudskim bićima, u takvom svetu ova vrsta nacionalizma je neizbežna reakcija siromašnih i slabih”. Hodžić ukazuje na to da neke kulture ili etničke skupine ne uspevaju da ostvare svoju političku jedinicu – državu i da većinu kultura industrijska civilizacija odnosi na smetilište, a da nosioci kultura ne pružaju nikakav otpor. O tome da su stvari veoma kompleksne govori i podela na „zapadni” i „istočni” nacionalizam. Hodžić je u pravu kada piše da se oni vrednuju s obzirom na uključivanje i isključivanje, demokratiju i diktaturu, individualizam i kolektivizam, nenasilje i sklonost nasilju itd. „Zapadni” se nacionalizam, koji nije nužno i geografski određen, vrednuje pozitivno, a „istočni” negativno. Kuran je, smatra Haskins (2003), u velikoj meri doprineo „univerzalizaciji jedinstvene etničko–religijsko–lingvističke muslimanske zajednice”, a prevodi Biblije su potiskujući pojedine etnicitete pomogli da neki drugi prerastu u naciju.

Ivan Ejub Kostić je u eseju *Ka pravičnijem svetu* u Dodatku nedeljnika *Vreme* (br. 1554 od 15. oktobra 2020) postavio pitanje: Da li su kuranski principi – poput brige za obespravljene i ugrožene ali i zalaganje za opšti boljitak društava u kojima žive, te odbrana tih društava od nepravednog vladara – u današnje vreme živuća realnost ili su postali samo „mrtvo slovo” na papiru? Kostić je odgovorio da

je ključ za budućnost pluriverzalnost. Paralelno sa radom na ponovnom uspostavljanju pluralnih islamskih društava muslimani širom sveta, takođe moraju da istupe i iz svojih ekskluzivnih zajednica i komfornih zona i posegnu za saradnjom sa svima koji se zalažu za vrednost društvene pravde i bore se protiv diskriminatornih i rasističkih praksi i narušavanja ljudskog intergriteta. Drugim rečima, stvaranje „multidimenzionalnih partnerstva” je ključ za budućnost, jer bi ona potvrdila muslimanima da njihove vrednosti dele i drugi, ali bi ukazala i njihovim sugrađanima zbog čega je prisutvo muslimana i njihovih vrednosnih postulata i ubeđenja izvor nepresušnog bogatstva za boljitak društava u kojima žive. Multidimenzionalno partnerstvo je sinonim za multikulturalizam koji je i ideologija i praksa i to više prvo nego drugo. Agneš Heler razlikuje dve vrste multikulturalizma – protektivni i ofanzivni. Konkretnije, protektivni multikulturalizam je ideologija koja brani kulturu od diskriminacije bilo da je proizvodi država ili društvo. To znači da defanzivni multikulturalizam daje pravo i mogućnost javnog pokazivanja i izražavanja svih grupa, brani kulturu od asimilacionih pritiska, a može postati ofanzivan u slučaju ispoljavanja šovinizma i rasizma. Najčešći argument defanzivnog multikulturalizma jeste da jednu zemlju čini šarolikijom, lepšom i zanimljivijom. Tamo gde postoji višestrukost etničkih kultura multikulturalizam je agresivan ako protivreči sam sebi, tj. ako zagovara secesiju ili etničku čistotu – segregacionizam. Onda je to po mišljenju Heler monokulturalizam koji je komunitaran i neliberalan. Heler smatra da „budućnost moderniteta zavisi

od mnogih stvari, ali, između ostalog, takođe i od sposobnosti kultura, da se uzajamno razumeju i da se do izvesnog stepena integrišu” (A. Heler, Lica multikulturalizma u čas. *Književna reč*, 1995).

Luis Virt, pripadnik Čikaške škole, u članku *Problem manjinskih grupa* klasifikuje manjine kao: 1. pluralističke, 2. asimilacionističke, 3. secesionističke i 4. borbene. Pluralistička manjina je ona koja zahteva trpeljivost prema svojim različitostima. U stvari, kulturni pluralizam se smatra kao nužni preduslov bogate i dinamične civilizacije u uslovima slobode (*Teorije o društvu – Osnovi savremene sociološke teorije*, I knjiga, 1969). Na osnovu rezultata ankete o položaju Bošnjaka u Zagrebu reklo bi se da su oni pretežno manjinska pluralistička grupa sa izvesnim elementima asimilacionističke grupe.

O socijalnom i kulturnom položaju Bošnjaka u Zagrebu

Anketno istraživanje o socijalnom i kulturnom položaju Bošnjaka/Muslimana u Zagrebu, sprovedeno 2010, za čije potrebe je Hodžić sačinio upitnik i obučio anketare i čije rezultate interpretira u trećem delu knjige, obuhvatio je sva domaćinstva grada Zagreba čiji su članovi na biračkom spisku, sa adresama, evidentirani kao Bošnjaci ili Muslimani. Anketirano je 2969 domaćinstava u kojima je bilo 9459 njihovih članova.

Autor najpre ukazuje na to da je na popisima stanovništva 2011. i u Hrvatskoj i u Srbiji i u Crnoj Gori po nacionalnom izjašnjavanju bio znatno više Bošnjaka nego Muslimana, a da je na popisu 2013, izjašnjavajući se o svojoj nacionalnosti, u Federaciji BiH

je tek neznatan broj, njih 10.220, zadržao svoje imenovanje – 0,6% od ukupnog broja onih koji su se izjasnili kao Bošnjaci ili Muslimani. On procenjuje da je uprkos svim teškoćama vezanim za stvaranje bošnjačkog nacionalnog identiteta (narod, religija, jezik, teritorija) menjanjem imena, od Muslimana do Bošnjaka, izvršena promena koja upućuje (mada ne sasvim i ne bez dvosmislenosti) na jednu od ključnih karakteristika u konstrukciji tog identiteta – regionalizam, odnosno teritorijalnost, osobina koja je u dugom periodu formiranja nacije među bosanskohercegovačkim muslimanima uvek bila prisutna, koja se najnovijim imenovanjem i politički administrativno potvrdila.

U Zagrebu su bošnjačko/muslimansko stanovništvo dugo vremena činili doseljeljenici iz BiH. Vremenom, s većim doseljavanjem, posebno u periodu socijalističke modernizacije, povećava se i broj onih koji se rađaju u Hrvatskoj.

Sumarno gledano, rezultati ove ankete pokazuju da je u periodu posleratnog postsocijalističkog preobražaja došlo do strukturnih promena koje se prilično podudaraju sa promenama stanovništva Zagreba: u demografskim strukturama, stanovanju, sferi rada, kapacitetu za participaciju u savremenim oblicima života (školovanje, znanje stranih jezika i informatičko-komunikacione prakse i sposobnosti). Bošnjaci/Muslimani sa većinom stanovnika među kojima žive dele tranzicione životne okolnosti (penzioneri, nezaposleni, preduzetnici...). Pokazalo se da je anketirana populacija većim delom integrisana u stilove života svojih sugrađana, pa i onda kada je javno delovanje njenih pripadnika, kroz

posebne organizacije i udruženja pre svega usmereno na delovanje unutar svoje nacionalne zajednice. Tako, primerice, u jeziku, u govoru i načinu pisanja, pripadnici te zajednice koriste se zagrebačkom redakcijom zajedničkog standardnog jezika, mada se ponekad služe i malim simboličkim razlikama u leksici u vidu upotrebe turcizama ili kao što je u BiH uobičajeno, za mesec koriste nazive iz latinskog jezika. Ili kada kao integrisani posle rata kao i mnogi koji u Hrvatskoj organizuju razna braniteljska udruženja, ili oni koji kao učesnici rata za hrvatsku državnu nezavisnost „u prirodnim istorijskim granicama” osnivaju *Udrugu Bošnjaka branitelja Domovinskog rata Hrvatske – ogranak grada Zagreba*, i podižu *Spomen park poginulim Bošnjacima/Muslimanima u Domovinskom ratu*. Integracija dela mlađih koji su u vreme hrvatskog državnog osamostaljenja bili predškolska deca ili učenici prvih razreda osnovne škole, uključeni u organizaciju života jednonacionalne države, je takva da se znatno više nego njihovi roditelji beleže kao Muslimani ili pripadnici neke druge nacionalnosti distancirane od bošnjaštva.

Može se zaključiti da su nastali kao zasebna grupacija u viševerskim i višenacionalnim državama, u stalnoj interakciji s drugima, a nakon svega raspadom poslednje višenacionalne države uspeli su da ostvare svoju kulturnu posebnost. Pri tome svoju nacionalnost, kao i drugi s kojima su u stalnom odnosu, vežu i za kulturne sadržaje, dijakritičke znakove koji su nastali iz verske pripadnosti, a to je polje delovanja nezavisno od toga za koje se imenovanje opredeljuju. U njihovom nastojanju da se očuvaju i potvrde kao zasebna zajednica mogu im pomoći

savremena transportna i informativno-komunikaciona sredstva kao i blizina Bosne i Hercegovine.

Zaključak

Dešava se ponekad da što je autor stariji, to je njegova knjiga bolja i obimnija. Nakon mnogo truda i različitih prepreka, Hodžić je uspeo da objavi svoju najbolju knjigu i da vodi ravnopravne „dijaloge” sa vrhunskim svetskim intelektualcima očuvavši svoju naučnu autonomnost. Bavio se kompleksnom problematikom „diskutujući” sa stručnjacima različitih profila odnosno specijalnosti kako „domaćim” tako i stranim. Osim toga, Hodžić se pridržavao dobrih saveta kojima je prof. Sima Ćirković svojevremeno usmeravao istoričare a važe i za sociologe odnosno imaju opštiju primenljivost, a posebno su pogodni za sve one naučnike/stručnjake koji proučavaju tipove nacija i nacionalizama. U konkretnom slučaju to znači da su istorijska nauka i sociologija u sinergističkim odnosima.

Smatram tačnom konstataciju Dubravke Stojanović iz 2017. da „ratovi devedesetih nisu mentalno završeni na ovim prostorima”, ne samo zbog toga što je očigledno da su brojni pojedinci i mnogi pripadnici nekoliko nacija nezadovoljni ishodom tih ratova. Pomenuću i mišljenje Ralfa Darendorfa koji u svojoj knjizi *Razmatranja o revoluciji u Evropi u pismu koje je 1990. upućeno jednom gospodinu u Varšavu* pledirajući za otvoreno društvo i želeći makar malo da doprinese

nedovršenoj borbi za slobodu, između ostalog, procenjuje da je za promene političkog sistema dovoljno šest meseci, za promene ekonomskog sistema potrebno šest godina, dok za izgradnju civilnog društva – civilne i političke kulture demokratije – treba najmanje 60 godina (Antibarbarus, Zagreb, 1996). Slagali se striktnije uzet sa ovakvom prognozom „dinamike” željenih promena ili ne, svakako da su nužni strpljenje i dugogodišnji naporni rad, jer sloboda se ne dobija već zadobija. Pritom, nikako ne treba gubiti iz vida da „Sprečavanje konflikata sutrašnjice znači promene načina razmišljanja mladih danas” (Graca Mačel, 2017).

Na kraju, rezimirajući zašto Hodžićevu knjigu smatram veoma vrednom. Prvo, pisac je sa akribijom pratio ono što se događa u društveno-humanističkim naukama u svetu, posebno u sociologiji, i nastojao je da u svojim istraživanjima drži korak sa svetom. Drugo, kao autor je izbegao začaurenost nacionalne nauke kada su predmet proučavanja bili nacije i nacionalizmi. Treće, svoj predmet proučavanja je posmatrao u širokoj perspektivi Balkana, Mediterana i jugoistočne Evrope i četvrto, pažljivo je čuvao autonomiju svoje profesije i kritički je mislio i nije se dao povesti ni za pomodnim strujanjima u teoriji, niti uvući u političke meteže i bure u mučnom svakodnevnom životu. Drugim rečima, Hodžić je očuvao svoj dignitet kao profesionalac i svoj integritet kao čovek.

Sreten Vujović